

Article history:

Received 03 May 2026

Revised 18 August 2026

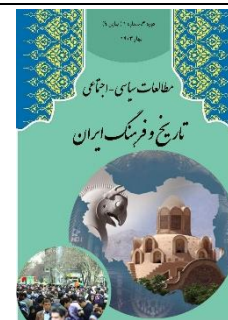
Accepted 26 August 2026

Initial Publication 27 August 2026

Final Publication 22 December 2026

Journal of Social-Political Studies of Iran's
Culture and History

Volume 5, Issue 4, pp 1-20

The Gender Order in Post-Revolutionary Iran: The Religion–State
Nexus, Institutional Transformations, and Women’s Agency (1979–2023)

Elham. Afshar Kohan¹, Abolfazl. Zolfaghari^{2*}, Abbas. Keshavarz Shokri³

¹ PhD Student, Department of Sociology, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

² Associate Professor, Department of Political Sociology, Shahed University, Tehran, Iran

³ Professor, Department of Political Science, Shahed University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: zolfaghari@shahed.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Afshar Kohan, E., Zolfaghari, A., & Keshavarz Shokri, A. (2026). The Gender Order in Post-Revolutionary Iran: The Religion–State Nexus, Institutional Transformations, and Women’s Agency (1979–2023). *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(4), 1-20.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Using a qualitative sociological approach that combines thematic analysis with historical-institutional analysis, this article examines the transformation of the gender order in Iran following the Islamic Revolution (1979–2023) and its social consequences for women. The central research question concerns the interactive role of religious and political institutions in shaping women’s legal and social status. Data were collected from two sources: (a) semi-structured interviews with 22 women occupying different subject positions, including nine institutional administrators and 13 civil society and independent activists, selected through purposive sampling using a limited-variation approach among urban, educated women; and (b) a review and analysis of 45 high-level policy documents, including legislation, general family policies, population policies, and five-year development plans, of which 10 key documents were subjected to in-depth analysis. The findings indicate that Iran’s gender order has undergone three stages: “institutional consolidation” (1979–1989), “relative moderation” (1989–2005), and “intensified conservatism” (2005–2023). These stages are documented with reference to major political developments, including the end of the Iran–Iraq War, changes in government administrations, and the implementation of national development plans. The principal consequence has been the emergence of a profound gap between the “normative order” and women’s “lived realities” in higher education, employment, family law, and political participation. For example, although women constitute more than 60% of university students (Statistical Center of Iran, 2021), their economic participation rate has remained at approximately 16% (World Bank, 2022). In response to these structural constraints, Iranian women have developed diverse strategies of civic activism, ranging from organized legal campaigns to informal forms of action within the framework of the “politics of everyday life.” The article concludes that an accurate understanding of Iran’s gender order requires an integrated interpretation of the interactions among religion, politics, and social agency. **Keywords:** gender order, state patriarchy, religion and politics, civic activism, post-revolutionary Iran.

EXTENDED ABSTRACT

The gender order established in Iran after the 1979 Islamic Revolution has been shaped through a complex and historically changing interaction among the state, religious institutions, family structures, legal arrangements, development policies, and women's individual and collective agency. This order cannot be understood merely as the direct application of a single religious doctrine or as the outcome of a unified political intention; rather, it represents a contested institutional configuration in which competing interpretations of womanhood, motherhood, citizenship, equality, justice, and social participation have continually confronted one another. Gender, in this context, functions not only as a cultural classification but also as an analytical category through which the organization of power, resources, authority, and social meaning can be examined (Scott, 1986). Although the post-revolutionary state institutionalized a family-centered conception of femininity and linked women's social roles to presumed natural and divinely ordained differences, subsequent developments—including the expansion of women's higher education, demographic transition, urbanization, changes in family formation, digital communication, and the emergence of new generations of educated women—gradually destabilized the coherence of this normative model. Previous studies have demonstrated that Iranian gender policies have oscillated between restriction and limited inclusion rather than following an entirely linear trajectory (Hoodfar & Assadpour, 2000; Paidar, 1995). Against this background, the present study aimed to provide a sociological analysis of the transformation of Iran's gender order between 1979 and 2023 and to investigate its social consequences for women. More specifically, it examined how religion and politics interacted in constructing institutional definitions of women's roles, how these definitions changed across different political periods, how a structural gap emerged between the official normative order and women's lived realities, and how women responded through legal negotiation, institutional participation, organized activism, and everyday forms of resistance.

The study employed an integrated theoretical framework combining theories of patriarchy, institutional analysis, discourse theory, and women's agency. Walby's conceptualization of patriarchy provided a basis for examining the interconnected operation of gender inequality across the state, family, labor market, cultural institutions, and public sphere (Walby, 1990). Kandiyoti's concept of state patriarchy was particularly useful for explaining the paradoxical character of the Iranian gender order: the state has facilitated women's literacy, education, health, and certain forms of public participation while simultaneously regulating their mobility, bodily autonomy, family rights, employment, and access to political authority (Kandiyoti, 1991). This contradiction produces educated and socially capable female subjects whose institutional opportunities remain substantially narrower than their accumulated capacities and expectations. The concept of the "patriarchal bargain" was also applied to identify the adaptive strategies through which women negotiate restrictive structures without necessarily confronting them directly (Kandiyoti, 1988). From an institutional perspective, laws and public policies were treated not simply as formal rules but as regulatory, normative, and cultural-cognitive mechanisms that define legitimate identities and expected patterns of conduct (Scott, 1995). The study further drew on Bayat's account of the politics of everyday life to interpret dispersed practices—such as manipulating dress codes, using contractual clauses in marriage, postponing or rejecting motherhood, pursuing education, seeking economic independence, and expressing dissent online—as socially consequential forms of non-collective action (Bayat, 2010). This approach also made it possible to recognize forms of agency that do not conform to conventional liberal or openly confrontational models of emancipation (Mahmood, 2005). Together,

these perspectives enabled the gender order to be conceptualized as a dynamic and contested institutional field in which official norms are continually reproduced, negotiated, circumvented, and rearticulated.

The research adopted a qualitative historical–sociological design supported by critical discourse analysis and institutional analysis. The documentary corpus covered the period from 1979 to 2023 and included constitutional and statutory provisions, family legislation, national development plans, population policies, administrative regulations, policy statements, and cultural documents addressing women, family, employment, education, political participation, reproduction, and public morality. Documentary analysis was supplemented by semi-structured interviews conducted during 2022–2023 with purposively selected participants possessing professional or experiential knowledge of gender policy and women’s social conditions, including former public administrators, lawyers, economists, political and cultural sociologists, journalists, institutional actors, and women familiar with the practical consequences of official regulations. Participants were selected to represent both institutional and civil-society perspectives and to capture variation in interpretations of religion, equality, family responsibility, and women’s citizenship. Data collection continued until the major analytical categories had become sufficiently developed and recurring patterns no longer produced substantively new conceptual insights. The analysis proceeded through repeated reading, initial coding, comparison of official and counter-discourses, identification of nodal signifiers and oppositional boundaries, and reconstruction of historical changes in the relationship between normative policy and lived experience. Particular attention was devoted to expressions such as “divine nature,” “family protection,” “equal justice,” “legal equality,” “women’s dignity,” “choice,” “imposition,” and “awareness,” because these signifiers revealed how social roles were naturalized, legitimized, or challenged. The documentary and interview materials were then integrated into a three-stage historical model—consolidation, relative moderation, and renewed intensification—while the credibility of interpretations was strengthened through comparison among sources, attention to disconfirming cases, and the juxtaposition of official rules with participants’ accounts of implementation and everyday negotiation.

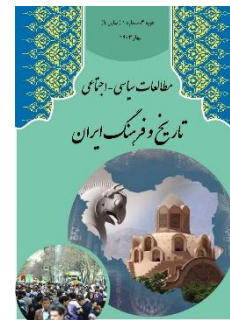
The first major finding was that the post-revolutionary gender order developed through three distinguishable but interconnected stages. The first stage, from 1979 to 1989, was characterized by the consolidation of a religious–state gender order centered on motherhood, domestic responsibility, sexual difference, gender segregation, and the protection of the Islamic family. In this phase, biological differences were discursively transformed into prescriptions for differentiated social roles, allowing restrictions on women’s public participation to be represented as recognition of their divinely defined nature rather than as inequality. The second stage, from 1989 to 2005, introduced a relative moderation associated with reconstruction, family-planning policies, the expansion of universities, professional training, and reformist debates about women’s social participation. Women’s educational advancement during this period was generally articulated within an Islamic framework rather than through an explicit language of autonomous individual rights; nevertheless, it generated new skills, identities, and expectations that later exceeded the limits of the official model ([Hoodfar & Assadpour, 2000](#)). The third stage, from 2005 to 2023, involved renewed conservative population policies, stronger emphasis on motherhood, intensified regulation of dress and public conduct, and attempts to revive elements of the early revolutionary gender model. However, these policies confronted a transformed female population that was more educated, urbanized, digitally connected, and conscious of legal and social inequalities. Consequently, the return to earlier prescriptions produced a widening generational conflict and frequently

generated outcomes opposite to those intended. Across all three stages, the most important structural consequence was a deepening gap between the normative order and women's lived realities. Women became a majority or substantial proportion of university students, yet their economic participation and representation in senior political positions remained disproportionately low (Moghadam, 2003; Tohidi, 2016). Similar contradictions appeared in family law, where unequal access to divorce, child custody, and inheritance coexisted with growing use of negotiated marriage conditions, powers of attorney for divorce, consensual separation, and other legal mechanisms through which women attempted to increase their autonomy.

The second major finding concerned the diversity of women's responses to these contradictions. Women were neither passive recipients of official ideology nor a homogeneous oppositional group; instead, they developed a continuum of strategies extending from internal institutional reform to organized campaigns and individualized everyday resistance. Institutional actors sometimes created incremental change by reinterpreting administrative rules, modifying procedures, or expanding opportunities while continuing to speak in the accepted language of Islamic values. Lawyers and married women used contractual clauses and other mechanisms available within the legal system to compensate partially for unequal family provisions. These practices exemplify patriarchal bargaining because they pursue greater autonomy through selective negotiation with existing structures rather than complete rejection of them (Kandiyoti, 1988). More explicit civil activism was represented by the One Million Signatures Campaign, which articulated otherwise dispersed grievances around the central demand for legal equality and moved women's activism from criticism of individual laws toward a broader redefinition of citizenship and rights (Nosrat Khwarazmi et al., 2020). Later movements, including the Girls of Revolution Street and the 2022 Woman, Life, Freedom protests, revealed the increasing political significance of the body, clothing, personal choice, and digitally mediated self-expression. Decisions concerning dress, marriage, fertility, employment, and online participation acquired political meaning because they challenged the state's capacity to define legitimate femininity. These findings support Bayat's argument that under restricted political conditions, cumulative social change can emerge from dispersed and apparently nonpolitical practices in everyday life (Bayat, 2010). They also indicate that legal or jurisprudential analysis alone cannot adequately explain the reproduction and transformation of gender relations (Mir-Hosseini, 1996). The proposed three-stage model therefore extends the idea of state patriarchy by demonstrating that religious-state gender orders remain unstable: their institutions produce both conformity and the social capabilities that enable resistance. Oscillation between accommodation and intensified control is consequently not incidental but a structural response to the unresolved tension between official norms and changing social realities.

The study concludes that Iran's post-revolutionary gender order is a dynamic, multilayered, and internally contradictory system situated in an unfinished transition. It has not succeeded in fully reproducing a traditional model of gender relations, yet it has also prevented the institutionalization of comprehensive legal and social equality. Its central contradiction lies in the simultaneous production of educated, capable, and publicly aware women and the maintenance of laws, policies, and cultural expectations that restrict the practical realization of those capacities. The widening distance between the official normative order and women's lived experiences has weakened the persuasiveness of uniform representations of ideal womanhood and has encouraged multiple forms of negotiation, adaptation, and resistance. Women's agency operates across formal and informal domains: it is visible in administrative

reinterpretation, legal bargaining, professional advancement, organized campaigns, digital expression, reproductive choices, and routine challenges to prescribed conduct. The theoretical contribution of the study lies in its three-stage model of consolidation, relative moderation, and renewed intensification, which explains both the historical variability and continuing instability of a religious–state gender order. The practical implication is that effective gender policy cannot be achieved through the unilateral reinforcement of normative prescriptions. Sustainable reform requires recognition of women as diverse social actors, revision of unequal family provisions, reduction of the gap between educational attainment and employment, greater access to political decision-making, more pluralistic media representation, and institutional mechanisms through which state actors and civil-society representatives can engage in meaningful dialogue. Ultimately, Iranian women should be understood neither as passive victims nor as ideological subjects of a single discourse, but as knowledgeable actors who actively construct and reconstruct the meaning of womanhood within an ongoing struggle over power, rights, identity, and social recognition.

نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب: پیوند دین-دولت، تحولات نهادی و عاملیت زنان (۱۳۵۷-۱۴۰۲)

الهام افشار کهن^۱، ابوالفضل ذوالفقاری^۲، عباس کشاورز شکری^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه جامعه‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. دانشیار، گروه جامعه‌شناسی سیاسی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

۳. استاد، گروه علوم سیاسی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: zolfaghari@shahed.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصلی

نحوه استناد به این مقاله:

افشار کهن، الهام، ذوالفقاری، ابوالفضل، و کشاورز شکری، عباس. (۱۴۰۵). نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب: پیوند دین-دولت، تحولات نهادی و عاملیت زنان (۱۳۵۷-۱۴۰۲). *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۴)، ۲۰-۱.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

این مقاله با رویکرد جامعه‌شناختی کیفی و با استفاده از تحلیل تماتیک و تحلیل تاریخی-نهادی، تحول نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب اسلامی (۱۳۵۷-۱۴۰۲) و پیامدهای اجتماعی آن برای زنان را بررسی می‌کند. پرسش اصلی، واکاوی نقش تعاملی نهاد دین و نهاد سیاست در شکل‌دهی به جایگاه حقوقی و اجتماعی زنان است. داده‌ها از دو منبع گردآوری شد: (الف) مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۲۲ نفر از زنان دارای موقعیت‌های سوژگی متفاوت (۹ مدیر نهادی و ۱۳ فعال مدنی و مستقل) که با نمونه‌گیری هدفمند و رویکرد تنوع محدود در میان زنان شهری و تحصیل‌کرده انتخاب شدند؛ (ب) مرور و تحلیل ۴۵ سند بالادستی (قوانین، سیاست‌های کلی خانواده، سیاست‌های جمعیتی و برنامه‌های پنج‌ساله توسعه) که از میان آن‌ها ۱۰ سند کلیدی به طور عمیق تحلیل شدند. یافته‌ها نشان می‌دهد نظم جنسیتی در ایران سه مرحله را تجربه کرده است: «تثبیت نهادی» (۱۳۶۸-۱۳۵۷)، «تعدیل نسبی» (۱۳۸۴-۱۳۶۸) و «تشدید محافظه‌کاری» (۱۴۰۲-۱۳۸۴) که بر اساس تحولات کلان سیاسی (پایان جنگ، تغییر دولت‌ها و برنامه‌های توسعه) مستند شده است. پیامد اصلی، ایجاد شکاف عمیق میان «نظم هنجاری» و «واقعیت زیسته» زنان در حوزه‌های آموزش عالی، اشتغال، حقوق خانواده و مشارکت سیاسی است. برای نمونه، با وجود آنکه زنان بیش از ۶۰ درصد دانشجویان را تشکیل می‌دهند (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۰)، نرخ مشارکت اقتصادی آنان حدود ۱۶ درصد باقی مانده است (بانک جهانی، ۲۰۲۲). در برابر این محدودیت‌های ساختاری، زنان ایرانی راهبردهای متنوعی از کنشگری مدنی (از کمپین‌های حقوقی سازمان‌یافته تا اشکال غیررسمی کنش در چارچوب «سیاست‌های زیست روزمره») توسعه داده‌اند. مقاله نتیجه می‌گیرد که فهم دقیق نظم جنسیتی در ایران مستلزم خوانشی تلفیقی از تعامل دین، سیاست و عاملیت اجتماعی است.

کلیدواژگان: نظم جنسیتی، پدرسالاری دولتی، دین و سیاست، کنشگری مدنی، ایران پس از انقلاب.

مقدمه

انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ نقطه عطفی در تاریخ نظم جنسیتی ایران بود. این انقلاب نه تنها ساختار سیاسی کشور را دگرگون کرد، بلکه تعریف نقش‌های جنسیتی، حقوق زنان و روابط خانوادگی را نیز بازتعریف نمود (Moghadam, 2003; Paidar, 1995). در این فرایند، نهاد دین و نهاد سیاست به‌طور متقابل بر یکدیگر تأثیر گذاشتند. آن‌ها نظم جنسیتی جدیدی را شکل دادند که همچنان در حال تحول است. نظم جنسیتی، به‌عنوان یک برساخته تاریخی و سیاسی، مجموعه‌ای از قواعد، هنجارها و رویه‌های نهادی است که روابط زنان و مردان را در جامعه تنظیم می‌کند (Walby, 1990). در ایران پس از انقلاب، این نظم از تلفیق عناصر فقه شیعی، ایدئولوژی انقلابی و ساختارهای مدرن دولتی شکل گرفته است. بنابراین، فهم پویایی‌های آن نیازمند تحلیلی چندبعدی است. چنین تحلیلی باید هم‌زمان به ساختارهای کلان و تجربه‌های خرد توجه داشته باشد.

این پژوهش به‌دنبال پاسخ به سه پرسش اصلی است: (۱) نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب چگونه تحول یافته و چه مراحل تاریخی را پشت سر گذاشته است؟ (۲) شکاف میان هنجارهای رسمی و تجربه‌های زیسته زنان در کدام حوزه‌ها بیشتر است؟ این شکاف چه پیامدهایی برای مشارکت اقتصادی، حقوق خانواده و کنشگری اجتماعی دارد؟ (۳) زنان چگونه در برابر محدودیت‌های نهادی کنشگری می‌کنند؟ این کنشگری چه تأثیری بر بازتولید یا تغییر نظم جنسیتی داشته است؟

برای درک تحولات پس از انقلاب، مروری بر دوره پهلوی ضروری است. در این دوره، دولت با رویکردی مدرنیزاسیون از بالا، اصلاحاتی در حقوق زنان انجام داد. کشف حجاب اجباری (۱۳۱۵)، اعطای حق رأی (۱۳۴۲)، تصویب قانون حمایت از خانواده (۱۳۴۶) و افزایش دسترسی به آموزش عالی از جمله این اصلاحات بودند (Afary, 2009). این اقدامات، به‌ویژه در میان طبقات متوسط شهری، به افزایش مشارکت اجتماعی زنان انجامید. اما به‌دلیل فقدان پشتوانه فرهنگی و ماهیت آمرانه، با مقاومت اقشار سنتی و مذهبی روبه‌رو شد. این اصلاحات به‌عنوان «تحمیل غربی» تلقی گردید (Paidar, 1995). شکاف میان دولت سکولار و جامعه مذهبی، به یکی از عوامل مهم در بسیج نیروهای انقلابی علیه رژیم پهلوی تبدیل شد.

انقلاب ۱۳۵۷ واکنشی مستقیم به این مدرنیزاسیون سکولار بود. حکومت جدید با شعار «بازگشت به ارزش‌های اسلامی»، تغییرات گسترده‌ای در قوانین و سیاست‌های جنسیتی ایجاد کرد. لغو قانون حمایت از خانواده (۱۳۵۸)، اجباری شدن حجاب، تفکیک جنسیتی در فضاهای عمومی و تغییر سن ازدواج از جمله این تغییرات بودند (Mir-Hosseini, 1996). این تحولات بر اساس تفسیر خاصی از فقه شیعی و با هدف «حفظ هویت اسلامی» توجیه شدند. نهاد دین و نهاد سیاست در قالبی درهم‌تنیده برای شکل‌دهی به «زن مطلوب» و نظم جنسیتی جدید به کار گرفته شدند (Kian-Thiebaut, 2005). این هم‌آمیزی نهادی، زمینه‌ساز شکل‌گیری نظمی شد که کاندیوتی از آن با عنوان «پدرسالاری دولتی» یاد می‌کند. در این نظم، دولت مدرن با بهره‌گیری از منابع دینی، کنترل بر بدن و نقش زنان را نهادینه می‌کند (Kandiyoti, 1991).

مطالعات موجود درباره زنان در ایران پس از انقلاب را می‌توان به سه دسته اصلی تقسیم کرد:

الف) مطالعات تاریخی - توصیفی که بر تحولات قانونی و سیاسی تمرکز دارند. این مطالعات نقش تعاملی نهاد دین و سیاست را در بستر تحولات تاریخی مستند کرده‌اند (Paidar, 1995; Sanasarian, 1982). اگرچه اطلاعات ارزشمندی از روند تغییرات نهادی فراهم می‌کنند، اما کمتر به تجربه‌های زیسته زنان و پیامدهای عینی سیاست‌ها پرداخته‌اند.

ب) مطالعات فمینیستی انتقادی که با تأکید بر ساختارهای پدرسالارانه و نقش دولت در بازتولید نابرابری‌های جنسیتی، ابعاد مهمی از محدودیت‌های ساختاری را آشکار ساخته‌اند (Moghadam, 2003; Tohidi, 2016). با این حال، این مطالعات گاه تنوع درون‌گروهی زنان (از نظر موقعیت طبقاتی، میزان دینداری و نوع کنشگری) را نادیده می‌گیرند. آن‌ها زنان را به‌عنوان کلیتی یکپارچه در برابر «نظام پدرسالار» بازنمایی می‌کنند.

ج) مطالعات گفتمانی که بر تحلیل گفتمان‌های رسمی و سیاست‌های کلان متمرکزند. این مطالعات سازوکارهای برساخت هویت زنانه را در متون حقوقی و رسانه‌ای واکاوی کرده‌اند (Kian, 1997; Osanloo, 2009). با این وجود، کمتر به گفتمان‌های غیررسمی، مقاومت‌های روزمره و تجربه زیسته زنان در زندگی روزمره پرداخته‌اند.

با وجود این دستاوردها، یک خلأ تحلیلی مهم همچنان باقی است. فقدان پژوهشی که هم‌زمان به تحلیل ساختارهای نهادی (قوانین، سیاست‌ها و نهادهای رسمی) و تجربه زیسته کنشگران (زنان با موقعیت‌های سوژگی متفاوت) در یک بازه زمانی طولانی‌مدت بپردازد. به‌طور خاص، کمتر مطالعه‌ای به مقایسه نظام‌مند دیدگاه‌های زنان فعال در نهادهای رسمی با زنان فعال در عرصه مدنی پرداخته است. همچنین، ردیابی پیامدهای عینی تعامل «پدرسالاری دولتی» (Kandiyoti, 1991) با «سیاست‌های زیست روزمره» (Bayat, 2010) در چهار دهه پس از انقلاب مغفول مانده است. این مقاله با تلفیق رویکرد نهادی و تحلیل گفتمانی، و با تمرکز بر تجربه‌های زیسته زنان در دو گروه رسمی و غیررسمی، به پرکردن این شکاف کمک می‌کند.

این مقاله تلاش دارد در سه سطح به غنای دانش موجود بیفزاید:

اول، ترکیب تحلیل نهادی و گفتمانی: با استفاده هم‌زمان از چارچوب نظم جنسیتی والبی (Walby, 1990)، مفهوم «پدرسالاری دولتی» کاندیوتی (Kandiyoti, 1991) و تحلیل نهادی اسکات (Scott, 1995)، رابطه میان ساختارهای قدرت و تجربه‌های زیسته زنان بررسی می‌شود. این تلفیق نظری، امکان فهم هم‌زمان سازوکارهای کلان نهادی و استراتژی‌های خرد مقاومت را فراهم می‌کند.

دوم، مقایسه درون‌گروهی زنان: دیدگاه‌های زنان فعال در نهادهای رسمی (مانند مدیران استانداری، اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های وابسته به نهادهای انقلابی و مدیران حوزه‌های علمیه خواهران) با زنان فعال در عرصه مدنی (مانند روزنامه‌نگاران منتقد، بلاگرها، پزشکان و کارآفرینان) مقایسه می‌شود. این مقایسه، تنوع گفتمانی و تفاوت در تجربه زیسته در درون جامعه زنان را روشن می‌کند. همچنین، تصویری دقیق‌تر از پیچیدگی موقعیت‌های سوژگی زنان در ایران معاصر به دست می‌دهد.

سوم، مرور تجارب منطقه‌ای: تجربه ایران در کنار الگوهای نظم جنسیتی در ترکیه، مصر، پاکستان و عربستان قرار می‌گیرد. هدف، شناسایی ویژگی‌های خاص و مشترک نظم‌های جنسیتی «دینی - دولتی» است. این مرور به درک دقیق‌تر جایگاه ایران در میان جوامع مسلمان کمک می‌کند (Gole, 1996; Zia, 2009).

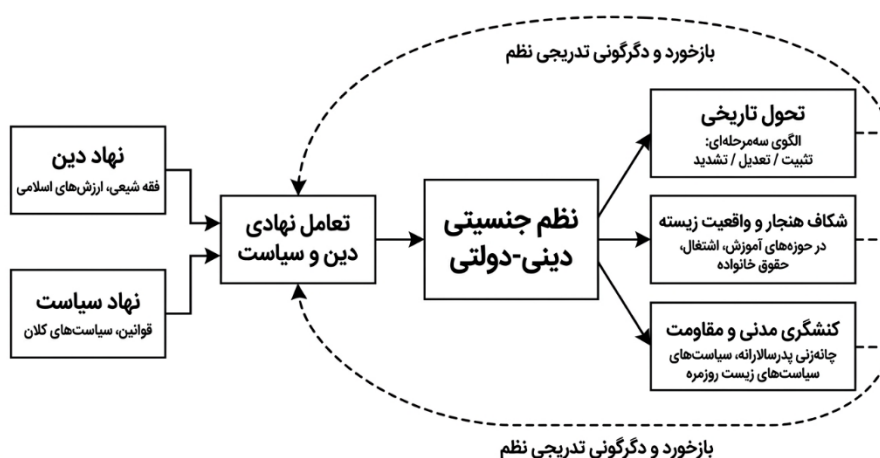
هدف این مقاله، تبیین جامعه‌شناختی تحول نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب است. همچنین، تحلیل نحوه شکل‌گیری، بازتولید و چالش آن در تعامل میان نهادهای رسمی و کنشگری زنان مدنظر قرار دارد. این تحلیل با بهره‌گیری از داده‌های کیفی (شامل ۲۲ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با زنان دارای موقعیت‌های سوژگی متفاوت و مرور اسناد بالادستی) و در چارچوب روش‌شناسی تاریخی - کیفی و تحلیل تماتیک انجام شده است (شرح کامل در بخش روش‌شناسی).

ساختار مقاله بدین شرح است: پس از مقدمه، چارچوب مفهومی پژوهش تشریح می‌شود. در ادامه، روش‌شناسی تحقیق تبیین می‌گردد. سپس یافته‌ها در سه محور (تحول تاریخی، شکاف هنجار - واقعیت و کنشگری مدنی) ارائه می‌شود. در نهایت، بحث و نتیجه‌گیری مقاله با تأکید بر دلالت‌های نظری و سیاستی ارائه خواهد شد.

برای درک بهتر روابط تحلیلی ترسیم شده در این پژوهش، مدل مفهومی مطالعه در شکل ۱ ارائه شده است. این مدل، مسیر اصلی تحلیل را به صورت شماتیک نشان می دهد. تعامل نهاد دین و نهاد سیاست به شکل گیری «نظم جنسیتی دینی - دولتی» می انجامد. این نظم خود پیامدهای اجتماعی سه گانه (تحول تاریخی، شکاف هنجار - واقعیت و کنشگری مدنی) در پی دارد. استراتژی های کنشگری زنان نیز به نوبه خود در یک حلقه بازخوردی، این نظم را به طور مداوم تحت تأثیر قرار داده و به چالش می کشند. این نگاشت بصری، چارچوب تحلیلی مقاله را پیش از ورود به مباحث تفصیلی، قابل درک تر می سازد.

شکل ۱

مدل مفهومی پژوهش: تعامل دین، سیاست و تحول نظم جنسیتی

روش شناسی پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و در چارچوب تحلیل تاریخی - جامعه شناختی انجام شده است. هدف اصلی، فهم تحول نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب اسلامی و پیامدهای اجتماعی آن برای زنان است. برخلاف پژوهش هایی که صرفاً بر تحلیل گفتمان یا مطالعه اسنادی متمرکزند، این مقاله با اتخاذ رویکردی تلفیقی، هم زمان به تحلیل ساختارهای نهادی (قوانین، سیاست ها و نهادهای رسمی) و تجربه زیسته کنشگران (زنان با موقعیت های سوژگی متفاوت) می پردازد (Creswell & Poth, 2018). این رویکرد تلفیقی، امکان فهم چندسطحی تعامل میان نهاد دین، نهاد سیاست و کنشگری زنان را در یک چشم انداز تاریخی فراهم می کند. طرح پژوهش، مطالعه ای کیفی و مقطعی است. داده های آن در بازه زمانی ۱۴۰۱-۱۴۰۲ گردآوری شده، اما دامنه تحلیل تاریخی آن چهار دهه پس از انقلاب اسلامی (۱۳۵۷-۱۴۰۲) را در بر می گیرد.

جامعه پژوهش را «میدان نهادی و اجتماعی نظم جنسیتی» در ایران پس از انقلاب تشکیل می دهد. این میدان شامل دو لایه اصلی است: (۱) لایه ساختاری - نهادی شامل قوانین موضوعه (قانون اساسی، قانون مدنی، قانون حمایت از خانواده)، سیاست های کلی نظام (سیاست های کلی خانواده، سیاست های جمعیتی)، برنامه های پنج ساله توسعه و رویه های اجرایی نهادهای رسمی؛ (۲) لایه کنشگری - تجربی شامل روایت ها، تجربه های زیسته و استراتژی های مقاومت و کنشگری زنان در مواجهه با نظم نهادی. این میدان، عرصه تعامل پیچیده میان «نظم هنجاری» (آنچه در قوانین تجویز می شود) و «واقعیت اجتماعی» (آنچه زنان در زندگی روزمره تجربه می کنند) است (Kandiyoti, 1991; Walby, 1990).

با توجه به ماهیت کیفی پژوهش، از روش نمونه‌گیری هدفمند با رویکرد «حداکثر نوسان محدود» استفاده شده است (Patton, 2015). هدف از این راهبرد، دستیابی به طیفی از موقعیت‌های سوژگی و دیدگاه‌ها در میان زنان شهری و تحصیل کرده ساکن کلان‌شهرهای تهران و مشهد بود. معیارهای انتخاب مشارکت‌کنندگان عبارت بودند از: (۱) ارتباط مستقیم با حوزه‌های اجتماعی، فرهنگی یا مدنی مرتبط با وضعیت زنان؛ (۲) توانایی بیان تجربه زیسته و دیدگاه‌های شخصی در این حوزه؛ (۳) تمایل آگاهانه به مشارکت در پژوهش.

بر این اساس، ۲۲ نفر از زنان برای مصاحبه عمیق انتخاب شدند که در دو گروه اصلی جای می‌گیرند: گروه نخست (۹ نفر) شامل زنانی که موقعیت سوژگی آنان در درون نهادهای رسمی قدرت تعریف می‌شود (مدیران استانداری، اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های وابسته به نهادهای انقلابی و مدیران حوزه‌های علمیه خاوران)؛ گروه دوم (۱۳ نفر) شامل زنانی که موقعیت سوژگی آنان بیرون از ساختارهای رسمی قدرت قرار دارد (بلاگرهای مستقل، پزشکان، حقوقدانان منتقد، روزنامه‌نگاران و کارآفرینان). این تفکیک، امکان مقایسه درون‌گروهي و تحلیل تفاوت‌ها و هم‌پوشانی‌ها میان گفتمان‌های رسمی و غیررسمی را فراهم کرده است. در مواردی نیز برای دسترسی به مشارکت‌کنندگان کلیدی و مطلع، از روش گلوله‌برفی استفاده گردید (Merriam & Tisdell, 2016).

داده‌های پژوهش از دو منبع اصلی گردآوری شده‌اند. نخست، مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته که بر اساس پروتکلی با محوریت مفاهیم نظری پژوهش (نظم جنسیتی، پدرسالاری دولتی و تحلیل نهادی) طراحی شد (Kvale & Brinkmann, 2009). این پروتکل شامل پرسش‌های باز در شش محور اصلی بود: تعریف هویت زنانه، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری هویت، تجربه زیسته در حوزه اشتغال و خانواده، موانع ساختاری و فرهنگی، استراتژی‌های کنشگری و مقاومت و ارزیابی تحولات تاریخی. مصاحبه‌ها به‌صورت حضوری یا آنلاین انجام و با رضایت آگاهانه مشارکت‌کنندگان ضبط و پیاده‌سازی شدند. میانگین زمان هر مصاحبه ۶۰ تا ۹۰ دقیقه بود.

دوم، تحلیل اسناد بالادستی شامل مجموعه‌ای از متون حقوقی و سیاستی: قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (به‌ویژه اصول ۱۰، ۲۰ و ۲۱)، قانون مدنی (مواد مرتبط با خانواده)، سیاست‌های کلی خانواده (ابلاغی ۱۳۹۵)، سیاست‌های جمعیتی (ابلاغی ۱۳۹۳)، برنامه‌های پنج‌ساله توسعه (برنامه اول تا ششم)، قانون حمایت از خانواده (مصوب ۱۳۹۱) و طرح ارتقای امنیت اجتماعی (۱۳۸۶). از میان بیش از ۴۰ سند مرور شده، ۱۰ سند کلیدی به‌طور عمیق تحلیل شدند. این اسناد به‌عنوان منابع اصلی برای ردیابی تحولات نهادی و شناسایی «نظم هنجاری» در چهار دهه اخیر به کار گرفته شده‌اند.

تحلیل داده‌ها در سه لایه مکمل انجام شده است.

لایه نخست: تحلیل تاریخی - کیفی اسناد. متون حقوقی و سیاستی به‌صورت نظام‌مند و با هدف شناسایی تحولات نهادی در چهار دهه اخیر بررسی شدند (Scott, 1995). این تحلیل، مبنایی برای صورت‌بندی سه مرحله تاریخی تحول نظم جنسیتی (تثبیت، تعدیل نسبی و تشدید محافظه‌کاری) فراهم کرد.

لایه دوم: تحلیل تماتیک مصاحبه‌ها. با پیروی از مراحل شش‌گانه پیشنهادی براون و کلارک (Braun & Clarke, 2021) شامل آشنایی با داده‌ها، کدگذاری اولیه، جست‌وجوی تم‌ها، بازبینی تم‌ها، تعریف و نام‌گذاری تم‌ها و نگارش گزارش انجام شد. در فرایند کدگذاری، ۱۲۴ کد اولیه استخراج گردید. این کدها در ۲۸ کد محوری و نهایتاً در ۳ تم اصلی (تحول تاریخی نظم جنسیتی، شکاف میان هنجار و واقعیت زیسته و استراتژی‌های کنشگری مدنی) سازمان‌دهی شدند. برای افزایش پایایی، دو عضو تیم پژوهش به‌طور مستقل ۳۰٪ از مصاحبه‌ها را کدگذاری کردند. ضریب توافق بین کدگذاران (کاپای کوهن) برابر با ۸۵/۰ محاسبه شد که نشان‌دهنده قابلیت اعتماد بالاست.

لایه سوم: تلفیق و مقایسه تحلیلی. در این لایه، یافته‌های دو لایه پیشین در کنار یکدیگر قرار گرفتند تا شکاف‌های میان «نظم هنجاری» (برآمده از اسناد) و «واقعیت زیسته» (برآمده از مصاحبه‌ها) شناسایی و تحلیل شوند.

برای افزایش اعتبار تحلیلی، از استراتژی مثلث‌سازی در سه سطح استفاده شد (Denzin, 1978). سطح نخست، مثلث‌سازی منابع داده: ترکیب مصاحبه‌ها، اسناد حقوقی و متون سیاستی. سطح دوم، مثلث‌سازی روش‌شناختی: ترکیب تحلیل تماتیک (برای مصاحبه‌ها) و تحلیل تاریخی - کیفی (برای اسناد). سطح سوم، برای انگولیشن توضیحی: آمارهای کلان (مانند نرخ ۶۰٪ دانشجویان زنان) ابتدا به‌عنوان بستر زمینه‌ای گزارش شدند، سپس در مصاحبه‌ها از مشارکت‌کنندگان درباره تفسیر این آمار سؤال گردید و نهایتاً نقل‌قول‌هایی که این شکاف را توضیح می‌دهند، در کنار آمار ارائه شده‌اند. لازم به ذکر است که هدف از مثلث‌سازی در این پژوهش، دستیابی به یک «حقیقت واحد» نیست، بلکه شناسایی تناقضات و تضادهای میان منابع مختلف است که خود به‌عنوان داده‌ای ارزشمند در تحلیل مبارزه هژمونیک عمل می‌کند.

تمامی مراحل پژوهش با رعایت اصول اخلاقی تحقیقات کیفی انجام شد. دسترسی به مشارکت‌کنندگان نهادی (مدیران استانداری، اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های وابسته به نهادهای انقلابی و مدیران حوزه‌های علمیه خواهران) از طریق معرفی رسمی دانشگاه و اخذ مجوزهای اداری صورت گرفت. همه مشارکت‌کنندگان (از هر دو گروه رسمی و غیررسمی) پس از آگاهی کامل از اهداف پژوهش، رضایت آگاهانه کتبی دادند. به‌دلیل حساسیت موضوع، نام سازمان‌ها و موقعیت دقیق شغلی افراد ذکر نشده و تنها طیف «مدیران نهادی» یا «فعالان مدنی» گزارش شده است. محرمانگی اطلاعات و ناشناس‌سازی داده‌ها (با استفاده از کدهای شناسایی مانند م-۱، م-۱۷) تضمین گردید. همچنین، به مشارکت‌کنندگان اطمینان داده شد که امکان انصراف از همکاری در هر مرحله وجود دارد (British Educational Research, 2018). برای افزایش اعتمادپذیری یافته‌ها، علاوه بر مثلث‌سازی، از راهبردهای توصیف غنی (ارائه نقل‌قول‌های مستقیم و زمینه‌مند از مصاحبه‌ها) و بازبینی تحلیلی توسط تیم پژوهش نیز استفاده شد (Lincoln & Guba, 1985).

این مقاله بر پایه تلفیق سه حوزه نظری بنا شده است: نظریه‌های نظم جنسیتی، پدرسالاری دولتی و تحلیل نهادی. این چارچوب تلفیقی، امکان فهم چندسطحی تعامل میان ساختارهای دینی - سیاسی، تحولات اجتماعی و پیامدهای حقوقی را فراهم می‌کند. برخلاف رویکردهای گفتمان‌محور که عمدتاً بر سازوکارهای بر ساخت معنا متمرکزند، این چارچوب مفهومی به تحلیل پیامدهای عینی نظم جنسیتی در حوزه‌های مشارکت اقتصادی، حقوق خانواده، آموزش و کنشگری مدنی می‌پردازد.

نظم جنسیتی، مفهومی است که نخستین بار توسط سیلویا والبی برای تحلیل نظام‌مند نابرابری‌های جنسیتی مطرح شد (Walby, 1990). والبی نظم جنسیتی را محصول تعامل شش ساختار می‌داند: تولید خانگی، کار مزدی، دولت، خشونت، تمایلات جنسی و نهادهای فرهنگی. در بستر ایران پس از انقلاب، «دولت» و «نهادهای فرهنگی» (به‌ویژه دین) نقش محوری در شکل‌دهی و بازتولید نظم جنسیتی ایفا کرده‌اند. نظم جنسیتی، نه امری طبیعی و ایستا، بلکه برساخته‌ای تاریخی و سیاسی است که از طریق مکانیسم‌های حقوقی، آموزشی، رسانه‌ای و اقتصادی بازتولید می‌شود. پیامدهای این نظم، در حوزه‌های مشارکت اقتصادی، حقوق خانواده، آموزش عالی و کنشگری اجتماعی زنان قابل‌ردیابی است (Paidar, 1995).

کاندیوتی با مفهوم «پدرسالاری دولتی»، توضیح می‌دهد که چگونه دولت‌های مدرن در جوامع مسلمان، با تلفیق عناصر سنتی (خانواده‌محوری و تفکیک جنسیتی) و عناصر مدرن (آموزش همگانی و مشارکت اقتصادی)، کنترل بر بدن و نقش زنان را نهادینه می‌کنند (Kandiyoti, 1991). این مفهوم برای تحلیل مورد ایران که در آن دولت جمهوری اسلامی با تکیه بر فقه شیعی به تنظیم روابط جنسیتی پرداخته، بسیار راهگشاست. در ایران پس از انقلاب، نهاد دین و نهاد سیاست در قالبی درهم‌تنیده، به تعریف «زن مطلوب» در چارچوب نقش‌های خانوادگی پرداخته‌اند. این هم‌آمیزی نهادی، نظامی پارادوکسیکال ایجاد کرده است. از یک‌سو، زنان به‌عنوان سوژه‌های تحصیل‌کرده و توانمند تولید می‌شوند. از سوی دیگر، قوانین و سیاست‌های محدودکننده، امکان تحقق این توانمندی‌ها را در عرصه عمومی محدود می‌سازند.

نظریه‌های نهادگرایی در جامعه‌شناسی سیاسی نشان می‌دهند که سیاست‌ها و قوانین، صرفاً بازتاب ارزش‌های مسلط نیستند. آن‌ها خود به‌طور فعالانه‌ای هویت‌ها و منافع را شکل می‌دهند (Scott, 1995). برای مثال، سیاست‌های جمعیتی ایران از کنترل موالید در دهه ۱۳۶۰ به تشویق فرزندآوری در دهه ۱۳۹۰ تغییر کرده است. هر دو نوع سیاست، تأثیر مستقیمی بر زندگی و بدن زنان داشته‌اند (Hoodfar & Assadpour, 2000). این رویکرد نهادی، توجه را به پویایی و تغییرپذیری نظم جنسیتی جلب می‌کند. همچنین نشان می‌دهد که سیاست‌های جنسیتی مسیری خطی و یکدست را طی نکرده، بلکه تحت تأثیر عوامل مختلف داخلی و بین‌المللی، دچار نوسان شده‌اند. نظریات تحول اجتماعی در جوامع خاورمیانه نشان می‌دهند که تغییر در نقش‌های جنسیتی لزوماً از طریق جنبش‌های سازمان‌یافته رخ نمی‌دهد. این تغییرات از خلال تغییرات تدریجی و اغلب نامرئی در کردارهای روزمره، افزایش سطح تحصیلات، گسترش فناوری‌های ارتباطی و مواجهه با گفتمان‌های جهانی شکل می‌گیرد (Bayat, 2010). این مفهوم برای فهم ظهور گفتمان‌های رقیب و شکل‌گیری مقاومت‌های مدنی زنان در ایران ضروری است. زنان ایرانی در مواجهه با محدودیت‌های ساختاری، از یک طیف گسترده از استراتژی‌ها استفاده کرده‌اند. از کمپین‌های حقوقی و تلاش برای اصلاح قوانین گرفته تا اشکال روزمره و غیررسمی مقاومت. این استراتژی‌ها اگرچه ممکن است در کوتاه‌مدت تأثیر نهادی نداشته باشند، اما در بلندمدت با فرسایش تدریجی هنجارهای رسمی، زمینه را برای دگرگونی‌های عمیق‌تر فراهم می‌کنند (Bayat, 2010).

برای درک بهتر جایگاه ایران در میان جوامع مسلمان، مروری بر تجارب دیگر کشورهای اسلامی انجام شده است. این مرور نشان می‌دهد که تعامل دین و سیاست در حوزه جنسیت، طیفی از الگوها از سکولاریسم دولتی تا محافظه‌کاری کامل دینی را در بر می‌گیرد. ایران یکی از موارد خاص در این طیف است.

ترکیه به‌عنوان یکی از نخستین کشورهای مسلمان که سکولاریسم را در ساختار حقوقی و سیاسی خود نهادینه کرد، نمونه‌ای برجسته از «فمینیسم دولتی» را در اوایل قرن بیستم به نمایش گذاشت (Gole, 1996). بااین‌حال، قدرت‌گیری حزب عدالت و توسعه در اوایل قرن بیست‌ویکم، به بازگشت تدریجی ارزش‌های محافظه‌کارانه و تنش‌های جدیدی بر سر حقوق زنان انجامید. مصر با سابقه طولانی جنبش‌های فمینیستی و نقش محوری نهاد الازهر، الگوی پیچیده‌تری از تعامل دین، سیاست و حقوق زنان را نشان می‌دهد (Mahmood, 2005). پاکستان نیز با تصویب قوانین حدود در دهه ۱۹۸۰، شاهد اسلامی‌سازی حقوق کیفری و خانواده بود. اما جنبش‌های قدرتمند زنان در این کشور توانستند اصلاحات قانونی مهمی را به دست آورند (Zia, 2009). عربستان سعودی تا پیش از سال ۲۰۱۶، مدلی از محافظه‌کاری کامل را به نمایش می‌گذاشت. اما اصلاحات کنترل‌شده تحت عنوان «چشم‌انداز ۲۰۳۰» نشان داد که حتی محافظه‌کارترین نظم‌های جنسیتی نیز از پویایی و تغییر مصون نیستند (Al-Rasheed, 2013).

آنچه از این مرور حاصل می‌شود، این است که نظم جنسیتی «دینی - دولتی» پدیده‌ای کاملاً منحصربه‌فرد نیست، بلکه گونه‌ای خاص از یک طیف گسترده‌تر در جوامع مسلمان است. آنچه این نظم را در هر کشور شکل می‌دهد، میزان و کیفیت تعامل چند عامل کلیدی است: میزان استقلال نهاد سیاست از نهاد دین، قدرت و پویایی جنبش‌های مدنی و عوامل اقتصادی و فشارهای بین‌المللی (Kandiyoti, 1991). این مرور زمینه‌ای، درک دقیق‌تری از پویایی‌های خاص ایران فراهم می‌کند.

یافته‌های پژوهش

تحلیل نظام‌مند داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها و اسناد بالادستی نشان می‌دهد که نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب اسلامی، محصول تعامل پویا و اغلب متعارض نهاد دین و نهاد سیاست بوده است. این نظم در سه مرحله تاریخی متمایز تحول یافته است. همچنین،

پژوهش حاضر آشکار می‌سازد که شکاف عمیقی میان «نظم هنجاری» (آنچه در قوانین و سیاست‌ها تجویز می‌شود) و «واقعیت زیسته» زنان در حوزه‌های آموزش، اشتغال، حقوق خانواده و مشارکت سیاسی شکل گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهند که علی‌رغم تأکید گفتمان رسمی بر نقش‌های خانوادگی و هویت مادری، زنان ایرانی به‌طور فزاینده‌ای به آموزش عالی روی آورده‌اند. آن‌ها انتظارات شغلی و مشارکتی جدیدی پیدا کرده‌اند که با محدودیت‌های ساختاری موجود در تضاد است. پیامد این تناقض، شکل‌گیری اشکال متنوعی از کنشگری مدنی و مقاومت اجتماعی بوده است. در ادامه، یافته‌ها در سه محور اصلی تشریح می‌شوند: تحول تاریخی نظم جنسیتی، شکاف میان هنجار و واقعیت زیسته و ظهور کنشگری مدنی.

۱. تحول تاریخی نظم جنسیتی

تحلیل تاریخی اسناد بالادستی و قوانین نشان می‌دهد که نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب، سه مرحله متمایز را تجربه کرده است. جدول ۱ این تحول را به تصویر می‌کشد. به‌منظور مستندسازی مبنای دوره‌بندی و شفاف‌سازی منطق تعیین مراحل تاریخی (به‌ویژه سال‌های ۱۳۶۸ و ۱۳۸۴)، جدول ۲ (مبنای رویدادی) ارائه شده است.

جدول ۱

تحول تاریخی نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب اسلامی

دوره تاریخی	ویژگی‌های اصلی	قوانین و سیاست‌های کلیدی	پیامدهای اجتماعی
تثبیت (۱۳۵۷-۱۳۶۸)	نهادینه‌سازی هنجارهای انقلابی و فقهی؛ تأکید بر نقش‌های خانوادگی زنان	الزام حجاب (۱۳۵۸)؛ بازنگری قوانین خانواده بر اساس فقه اسلامی؛ تفکیک جنسیتی در آموزش	خروج تدریجی زنان از مشاغل قضایی و مدیریتی؛ افزایش نرخ باروری
تعدیل (۱۳۶۸-۱۳۸۴)	نسبی تأکید بر توسعه و مشارکت اجتماعی زنان؛ گشایش نسبی در چارچوب اسلامی	گسترش آموزش عالی زنان؛ برنامه‌های تنظیم خانواده؛ ایجاد نهادهای حمایتی زنان	افزایش چشمگیر نرخ تحصیلات زنان؛ ورود گسترده به بازار کار؛ کاهش نرخ باروری
تشدید محافظه‌کاری (۱۳۸۴-۱۴۰۲)	بازگشت به سیاست‌های خانواده‌محور و افزایش جمعیت؛ تضعیف نهادهای مدنی زنان	طرح ارتقای امنیت اجتماعی سهمیه‌بندی جنسیتی دانشگاه‌ها سیاست‌های افزایش جمعیت (۱۳۹۳)	افزایش شکاف میان تحصیلات و اشتغال زنان؛ کاهش نرخ مشارکت اقتصادی زنان؛ ظهور جنبش‌های اعتراضی

جدول ۲

مبنای رویدادی دوره‌بندی

مرحله	مبنای تعیین (رویداد کلیدی)	شواهد از داده‌ها
تثبیت (۱۳۵۷-۱۳۶۸)	پیروزی انقلاب، تدوین قانون اساسی، جنگ ایران و عراق	کدهای مرتبط با «حجاب اجباری»، «لغو قانون حمایت از خانواده»، «نهادینه‌سازی ارزش‌های انقلابی»
تعدیل (۱۳۶۸-۱۳۸۴)	پایان جنگ، آغاز دولت سازندگی (۱۳۶۸) و سپس دولت اصلاحات (۱۳۷۶)	کدهای «گسترش آموزش عالی زنان»، «تنظیم خانواده»، «مشارکت اجتماعی»
تشدید (۱۳۸۴-۱۴۰۲)	روی کار آمدن دولت اصولگرا (۱۳۸۴)، تصویب طرح ارتقای امنیت اجتماعی (۱۳۸۶)، سهمیه‌بندی جنسیتی دانشگاه‌ها (۱۳۹۱)	کدهای «بازگشت محافظه‌کاری»، «جنبش‌های اعتراضی»، «افزایش شکاف آموزش و اشتغال»

همان‌گونه که جدول ۱ نشان می‌دهد، مرحله نخست (۱۳۵۷-۱۳۶۸) دوره تثبیت هنجارهای انقلابی و فقهی بود. در این دوره، با الزام حجاب (۱۳۵۸) و بازنگری قوانین خانواده بر اساس فقه اسلامی، نظم جنسیتی جدیدی نهادینه شد (Paidar, 1995). مشارکت‌کننده م-

۷ (مدیر حوزه علمیه خواهران) این نظم را چنین توصیف می‌کند: «زن موفق اولویت اولش مادری و همسری است و فعالیت اجتماعی در طول آن تعریف می‌شود. این فطرت الهی زن است، نه محدودیت». تحلیل گفتمانی: کاربرد دال «فطرت الهی» توسط این مشارکت‌کننده، نشان‌دهنده درونی‌سازی موفقیت‌آمیز گفتمان رسمی در میان مدیران نهادی است. این گزاره تفاوت‌های بیولوژیک را به تجویز نقش‌های اجتماعی پیوند می‌زند و بدین ترتیب، نابرابری‌های جنسیتی را «طبیعی» و «الهی» جلوه می‌دهد.

مرحله دوم (۱۳۶۸-۱۳۸۴) شاهد تعدیل نسبی این نظم بود. گسترش آموزش عالی زنان و اجرای برنامه‌های تنظیم خانواده، به تغییر تربیتی انتظارات اجتماعی انجامید (Hoodfar & Assadpour, 2000). مشارکت‌کننده م-۲ (مدیرکل سابق استانداری) این دوره را چنین توصیف می‌کند: «دوران سازندگی و اصلاحات، فرصتی برای زنان ایجاد کرد که هم تحصیل کنند و هم مهارت‌های حرفه‌ای کسب کنند». تحلیل گفتمانی: تأکید این مشارکت‌کننده بر «فرصت» و «مهارت‌های حرفه‌ای»، نشان‌دهنده گشایش نسبی گفتمان رسمی در این دوره است. بااین‌حال، این گشایش همچنان در چارچوب ارزش‌های اسلامی تعریف می‌شد و به «حقوق فردی» زنان اشاره‌ای نداشت.

مرحله سوم (۱۳۸۴-۱۴۰۲) با بازگشت سیاست‌های محافظه‌کارانه همراه بود. مشارکت‌کننده م-۱۷ (جامعه‌شناس سیاسی) این بازگشت را ناموفق ارزیابی می‌کند: «در دهه ۱۳۹۰، شاهد نوعی بازگشت به سیاست‌های اول انقلاب بودیم، اما این بار جامعه زنان تغییر کرده بود. تحمیل این سیاست‌ها به نسلی که تحصیل کرده و آگاه شده بود، نتیجه معکوس داد». تحلیل گفتمانی: این نقل‌قول به یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش، یعنی «شکاف نسلی» و «ناتوانی گفتمان رسمی در جذب مطالبات جدید» اشاره دارد. واژه «تحمیل» در مقابل «آگاهی»، مرز ضدیتی میان دو گفتمان را ترسیم می‌کند.

۲. شکاف میان نظم هنجاری و واقعیت زیسته

دومین یافته کلیدی این پژوهش، مستندسازی شکاف عمیق میان «نظم هنجاری» و «واقعیت زیسته» زنان است. جدول ۳ این شکاف را به‌طور خلاصه نمایش می‌دهد.

جدول ۳

شکاف میان نظم هنجاری و واقعیت زیسته زنان

حوزه	نظم هنجاری (رسمی)	واقعیت زیسته و داده‌های تجربی	پیامدها
آموزش عالی	تشویق زنان به تحصیل در چارچوب ارزش‌های اسلامی؛ سهمیه‌بندی جنسیتی	بیش از ۶۰٪ دانشجویان دانشگاه‌ها زنان هستند {Tohidi, ۲۰۱۶ #۵۰۲۷۶۷}	شکاف میان تحصیلات و اشتغال؛ افزایش انتظارات شغلی
اشتغال	مشروط‌بودن اشتغال زنان به عدم آسیب به خانواده	نرخ مشارکت اقتصادی زنان حدود ۱۶٪ (۱۴۰۰) {Moghadam, ۲۰۰۳ #۵۰۲۷۶۰}	تبعیض ساختاری در بازار کار؛ تمرکز زنان در مشاغل کم‌درآمد
حقوق خانواده	طلاق در اختیار مرد؛ حضانت پس از ۷ سالگی به پدر؛ ارث نصف مردان	افزایش آمار طلاق توافقی؛ مقاومت مدنی برای تغییر قوانین	بحران مشروعیت قوانین خانواده
پوشش	الزام قانونی به حجاب شرعی در فضاهای عمومی	افزایش پدیده «بدحجابی» و اعتراضات مدنی (جنبش ۱۴۰۱)	شکاف میان الزامات قانونی و انتخاب‌های شخصی
مشارکت سیاسی	محدودیت‌های فقهی برای مناصب عالی (ریاست‌جمهوری)	حضور محدود زنان در مجلس (کمتر از ۶٪) و شوراهای نمایندگی سیاسی	عدم تناسب میان تحصیلات و نمایندگی سیاسی

در حوزه آموزش عالی، علی‌رغم اعمال سهمیه‌بندی‌های جنسیتی، بیش از ۶۰ درصد دانشجویان را زنان تشکیل می‌دهند (Tohidi, 2016). در حوزه اشتغال، نرخ مشارکت اقتصادی زنان حدود ۱۶ درصد باقی مانده است (Moghadam, 2003). مشارکت‌کننده م-۱۳

(اقتصاددان) این تناقض را «هدررفت سرمایه انسانی» توصیف می‌کند. تحلیل گفتمانی: کاربرد دال «هدررفت سرمایه انسانی» توسط یک اقتصاددان، نشان می‌دهد که انتقاد به گفتمان رسمی لزوماً از منظر فمینیستی نیست، بلکه می‌تواند مبتنی بر منطق توسعه‌ای و کارایی اقتصادی نیز باشد. این نوع نقد، در مقایسه با نقدهای صرفاً حقوقی، ممکن است در گفتمان رسمی «قابل قبول‌تر» تلقی شود.

در حوزه حقوق خانواده، قوانین رسمی (مانند حق طلاق در اختیار مرد و سهم ارث نابرابر) با واقعیت‌های اجتماعی (مانند افزایش طلاق توافقی) فاصله زیادی دارند. مشارکت‌کننده م-۶ (وکیل دادگستری) تأکید می‌کند: «زنان یاد گرفته‌اند که از ابزارهای قانونی موجود استفاده کنند. شروط ضمن عقد، وکالت در طلاق... این‌ها همه نشانه مقاومت در برابر قوانین نابرابر است.» تحلیل گفتمانی: این نقل قول نشان‌دهنده گذار از «مقاومت آشکار» به «مقاومت خاموش» است. زنان بدون درگیری مستقیم با ساختار قدرت، از خلأهای قانونی و ابزارهای درون سیستم برای افزایش عاملیت خود استفاده می‌کنند. این همان «سیاست‌های زیست روزمره» است که بیات (Bayat, 2010) توصیف می‌کند.

۳. کنشگری مدنی و تنش‌های نهادی

سومین یافته مهم این پژوهش، شناسایی اشکال متنوع کنشگری مدنی زنان است. جدول ۴ مهم‌ترین محورهای تنش نهادی را نشان می‌دهد.

جدول ۴

تنش‌های نهادی در بازتولید نظم جنسیتی

محور تنش	گفتمان رسمی	گفتمان رقیب (غیررسمی)	پیامدها
تعریف برابری	برابری در چارچوب عدالت تشریعی و تفاوت‌های تکوینی	برابری کامل حقوقی و لغو قوانین تبعیض‌آمیز	بن بست گفتمانی؛ کاهش مشروعیت قوانین
نقش مادری	مادری به عنوان رسالت ذاتی زن	مادری به عنوان یک حق انتخابی	تنش میان سیاست‌های افزایش جمعیت و واقعیت‌های اقتصادی
کنترل بدن	حجاب اجباری و تنظیم پوشش	اختیار بدن و حق انتخاب پوشش	افزایش مقاومت‌های مدنی؛ بحران مشروعیت الزام قانونی
مشارکت اقتصادی	اشتغال مشروط به عدم آسیب به خانواده	استقلال اقتصادی به عنوان حق شهروندی	نرخ پایین مشارکت اقتصادی؛ شکاف میان آموزش و اشتغال
مشارکت سیاسی	حضور در چارچوب محدودیت‌های فقهی	سهمیه‌بندی و افزایش نمایندگی	عدم تناسب میان جمعیت و نمایندگی سیاسی

کمپین «یک میلیون امضا برای تغییر قوانین تبعیض‌آمیز» (۱۳۸۵-۱۳۸۹) نمونه‌ای موفق از کنشگری مدنی سازمان‌یافته بود (Nosrat Khwarazmi et al., 2020). مشارکت‌کننده م-۱۸ (روزنامه‌نگار) این کمپین را «نقطه عطفی در تاریخ حقوق زنان ایران» می‌داند. تحلیل گفتمانی: این کمپین، برای نخستین بار در ایران، مطالبات پراکنده حقوق زنان را در یک زنجیره هم‌ارزی حول دال مرکزی «برابری حقوقی» مفصل‌بندی کرد. این استراتژی گفتمانی، به گفتمان غیررسمی امکان داد تا از «واسازی» قوانین موجود به «بازمفصل‌بندی» مطالبات آینده حرکت کند.

در سطح غیررسمی، جنبش‌هایی مانند «دختران خیابان انقلاب» (۱۳۹۶) و «زن، زندگی، آزادی» (۱۴۰۱) نشان‌دهنده شکل‌های دیگری از مقاومت هستند. مشارکت‌کننده م-۱۴ (جامعه‌شناس فرهنگی) این کنش‌ها را چنین تحلیل می‌کند: «وقتی زنی تصمیم می‌گیرد

بچه‌دار نشود، وقتی روسری‌اش را عقب می‌زند، وقتی در فضای مجازی می‌نویسد، همه این‌ها اشکالی از مقاومت روزمره هستند.» تحلیل گفتمانی: این نقل قول، مفهوم «سیاست‌های زیست روزمره» بیات (Bayat, 2010) را به تصویر می‌کشد. در این چارچوب، کنش‌های به‌ظاهر شخصی و غیرسیاسی (مانند انتخاب برای بچه‌دار نشدن یا نحوه پوشش) در بستر محدودیت‌های ساختاری، بار سیاسی یافته و به «مقاومت خاموش» تبدیل می‌شوند. این استراتژی‌ها اگرچه ممکن است در کوتاه‌مدت تأثیر نهادی نداشته باشند، اما در بلندمدت با فرسایش تدریجی هنجارهای رسمی، زمینه را برای دگرگونی‌های عمیق‌تر فراهم می‌کنند.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب را نمی‌توان صرفاً محصول یک اراده سیاسی یکپارچه یا یک قرائت دینی مسلط دانست. این نظم باید برآیند تعامل پویا و اغلب متعارض نهاد دین و نهاد سیاست در بستر تحولات تاریخی فهمیده شود. تحلیل سه‌مرحله‌ای ارائه‌شده در جدول ۱ نشان می‌دهد که سیاست‌های جنسیتی در ایران مسیری خطی و یکدست را طی نکرده است. آن‌ها تحت تأثیر عوامل مختلف داخلی و بین‌المللی دچار نوسان شده‌اند. این یافته با پژوهش‌های پیشین که بر نوسانات سیاست‌های جنسیتی در ایران تأکید دارند، هم‌خوانی کامل دارد (Hoodfar & Assadpour, 2000; Paidar, 1995).

نکته قابل‌تأمل آن است که هر مرحله از تحول، هم‌زمان با تحکیم نظم رسمی، زمینه‌های مقاومت و بازتعریف را نیز فراهم کرده است. برای مثال، گسترش آموزش عالی زنان در مرحله دوم (۱۳۶۸-۱۳۸۴) که در چارچوب ارزش‌های اسلامی صورت گرفت، به افزایش چشمگیر انتظارات شغلی و مشارکتی زنان انجامید. این انتظارات خود به موتور محرکه تغییرات بعدی تبدیل شد.

یافته‌های این پژوهش با مفهوم «پدرسالاری دولتی» کاندیوتی (Kandiyoti, 1991) هم‌خوانی قابل‌توجهی دارد. کاندیوتی استدلال می‌کند که دولت‌های مدرن در جوامع مسلمان، با تلفیق عناصر سنتی (خانواده‌محوری و تفکیک جنسیتی) و عناصر مدرن (آموزش همگانی و مشارکت اقتصادی)، نظامی پارادوکسیکال ایجاد می‌کنند. این نظم زنان را به‌عنوان سوزده‌های تحصیل کرده و توانمند تولید می‌کند، اما هم‌زمان با قوانین و سیاست‌های محدودکننده، امکان تحقق این توانمندی‌ها را در عرصه عمومی محدود می‌سازد.

بااین‌حال، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که این نظم، برخلاف تصور رایج، کاملاً تثبیت‌شده و پایدار نیست. این نظم با شکاف‌های عمیقی میان هنجارهای رسمی و واقعیت زیسته مواجه است که در جداول ۳ و ۴ مستند شده است. این شکاف‌ها، خود محصول تنش‌های درونی همین نظم پارادوکسیکال هستند و به‌طور مداوم آن را در معرض چالش و بازتعریف قرار می‌دهند.

این وضعیت را می‌توان با مفهوم «چانه‌زنی پدرسالارانه» نیز تبیین کرد (Kandiyoti, 1988). زنان در بستر محدودیت‌های نهادی، اشکال متنوعی از چانه‌زنی را توسعه داده‌اند. این اشکال از راهبردهای درون‌نهادی (مانند فعالیت در ساختارهای رسمی برای اصلاح تدریجی قوانین) تا اشکال برون‌نهادی کنشگری مدنی و مقاومت روزمره را در بر می‌گیرد. مشارکت‌کننده م-۲ (مدیرکل سابق استانداری) با اشاره به فعالیت در چارچوب ارزش‌های اسلامی برای توسعه فرصت‌ها، و مشارکت‌کننده م-۶ (وکیل دادگستری) با تأکید بر استفاده زنان از ابزارهای قانونی موجود (مانند شروط ضمن عقد)، هر دو مصادیقی از این چانه‌زنی درون‌نهادی را بازنمایی می‌کنند.

این چانه‌زنی، حتی در میان کنشگران درون‌نهادی نیز به‌خوبی مشهود است. برای نمونه، یکی از مشارکت‌کنندگان که سابقه طولانی در ساختار مدیریتی کشور دارد، ضمن تأکید بر ارزش‌های دینی، به ضرورت انطباق با نیازهای روز اشاره می‌کند:

«ما موظفیم ارزش‌های اسلامی را پاس بداریم، اما این به معنای بی‌توجهی به پیشرفت و نیازهای زنان نیست. گاهی یک بخشنامه یا یک رویه اداری را می‌شود طوری تغییر داد که هم در چارچوب باشد، هم راه را برای زنان باز کند. اصلاح همیشه نیاز به سروصدا ندارد» (مشارکت‌کننده م-۲).

تحلیل گفتمانی: این گزاره نشان‌دهنده فرایندی از «عاملیت درونی» است. کنشگران نهادی نه از طریق تقابل آشکار، بلکه از طریق بازتفسیر قواعد و رویه‌های موجود، به‌دنبال ایجاد فضایی برای تنفس و تغییر تدریجی نظم جنسیتی هستند. این نوع کنشگری، یکی از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش است که در ادبیات موجود کمتر به آن پرداخته شده است.

از منظر تحلیل نهادی (Scott, 1995)، سیاست‌های جنسیتی در ایران نه صرفاً بازتاب ارزش‌های مسلط دینی، بلکه محصول پویایی‌های درونی نهاد سیاست و الزامات توسعه‌ای نیز بوده‌اند. تغییر سیاست‌های جمعیتی از کنترل مولید در دهه ۱۳۶۰ به تشویق فرزندآوری در دهه ۱۳۹۰، نمونه بارزی از این پویایی است. این تغییر نشان می‌دهد که چگونه ضرورت‌های اقتصادی و مدیریتی می‌توانند جهت‌گیری سیاست‌های جنسیتی را حتی در یک نظام دینی - دولتی تغییر دهند (Hoodfar & Assadpour, 2000). این یافته، تحلیل‌های ایستا از نظم جنسیتی در ایران را به چالش می‌کشد و بر ضرورت توجه به عوامل ساختاری و زمینه‌ای تأکید می‌ورزد. به عبارت دیگر، «جنسیت» در ایران معاصر نه صرفاً یک مقوله فرهنگی یا دینی، بلکه یک «مقوله تحلیلی» (Scott, 1986) برای فهم پویایی‌های قدرت و سازمان‌دهی اجتماعی است.

این پژوهش همچنین با تأکید بر نقش عاملیت زنان و اشکال متنوع کنشگری مدنی، با مفهوم «سیاست‌های زیست روزمره» بیات (Bayat, 2010) هم‌خوانی دارد. بیات نشان می‌دهد که در جوامعی که فضای رسمی برای کنشگری سیاسی بسته است، تغییرات اجتماعی از طریق کنش‌های پراکنده و غیررسمی در زندگی روزمره شکل می‌گیرد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که زنان ایرانی نیز از این الگو پیروی کرده‌اند. مقاومت‌های روزمره آنان، از کمپین‌های حقوقی سازمان‌یافته مانند «یک میلیون امضا» (Nosrat Khwarazmi et al., 2020) تا اشکال غیررسمی‌تر کنش، طیف گسترده‌ای را در بر می‌گیرد.

این یافته، برخلاف پژوهش‌هایی که صرفاً بر تحلیل فقهی یا حقوقی متمرکز بوده‌اند (Mir-Hosseini, 1996)، نشان می‌دهد که پیامدهای نظم جنسیتی را نمی‌توان صرفاً در سطح قوانین و سیاست‌ها تحلیل کرد. بلکه باید در سطح تجربه زیسته و استراتژی‌های کنشگری زنان نیز ردیابی نمود. این موضوع با مفهوم «قدرت زنان در سکوت» (Mahmood, 2005) نیز هم‌راستا است که بر اشکال غیرلیبرال و غیرتقابلی عاملیت تأکید دارد.

دلالیت نظری: مدل سه‌مرحله‌ای «تثبیت، تعدیل و تشدید» که در این مقاله ارائه شد، نشان می‌دهد که نظم‌های جنسیتی دینی - دولتی ایستا نیستند. آن‌ها موجودیت‌هایی پویا و متأثر از عوامل درونی و بیرونی هستند. این مدل، به‌ویژه مفهوم «پدرسالاری دولتی» کاندیوتی (Kandiyoti, 1991) را که عمدتاً بر چگونگی تثبیت این نظم تمرکز دارد، با افزودن بعد «تعدیل و مقاومت» بسط می‌دهد. نوسان میان گشایش و سرکوب در بلندمدت، نه تنها نشانه ضعف یا قدرت ذاتی این نظم نیست، بلکه یک ویژگی ساختاری آن برای مدیریت تنش‌های حاصل از شکاف میان هنجارهای رسمی و واقعیت‌های اجتماعی است.

نتایج این پژوهش باید در پرتو چند محدودیت مهم تفسیر شود:

نخست، تمرکز بر زنان شهری و تحصیل‌کرده: این مطالعه بر زنان ساکن کلان‌شهرهای تهران و مشهد متمرکز بوده است. بنابراین، قابلیت تعمیم یافته‌ها به زنان روستایی، کم‌سواد یا متعلق به اقوام مختلف محدود است. نظم جنسیتی و پیامدهای آن در این گروه‌ها ممکن است صورت‌بندی‌های متفاوتی داشته باشد.

دوم، بازه زمانی محدود مصاحبه‌ها: داده‌های مصاحبه در بازه زمانی ۱۴۰۱-۱۴۰۲ گردآوری شده‌اند. علی‌رغم تحلیل تاریخی اسناد، این داده‌ها نمی‌توانند همه تحولات نسلی را در طول چهار دهه پوشش دهند.

سوم، تمرکز بر اسناد بالادستی: تمرکز بر اسناد بالادستی و قوانین رسمی، به معنای نادیده گرفتن رویه‌های غیررسمی اجرایی و شکاف میان قانون و عمل در سطوح محلی است. ممکن است فاصله معناداری میان «قانون نوشته‌شده» و «قانون اجراشده» در سطوح اداری پایین‌تر وجود داشته باشد.

یافته‌های این پژوهش دارای دلالت‌های عملی مهمی برای سیاست‌گذاران حوزه زنان و خانواده است:

اول، بازنگری در قوانین خانواده: شکاف عمیق میان نظم هنجاری و واقعیت زیسته در حوزه حقوق خانواده (طلاق، حضانت، ارث) نشان می‌دهد که قوانین موجود با نیازها و انتظارات نسل جدید زنان هماهنگ نیستند. پیشنهاد می‌شود قوانین مرتبط با حضانت فرزندان و حق طلاق بر اساس مطالعات تطبیقی در جوامع اسلامی (مانند تجربه مراکش یا تونس) بازنگری شوند.

دوم، رفع شکاف میان تحصیلات و اشتغال: با وجود اینکه زنان بیش از ۶۰ درصد دانشجویان دانشگاه‌ها را تشکیل می‌دهند، نرخ مشارکت اقتصادی آنان حدود ۱۶ درصد است. پیشنهاد می‌شود مشوق‌های مالی برای کارفرمایانی که زنان تحصیل کرده را جذب می‌کنند، ایجاد شود. همچنین، تسهیل شرایط اشتغال پاره‌وقت و دورکاری برای زنان دارای مسئولیت‌های خانوادگی می‌تواند مؤثر باشد.

سوم، بازاندیشی در عملکرد رسانه ملی: یافته‌ها نشان داد که گفتمان غیررسمی، رسانه ملی را به کلی «طرده» کرده و آن را «دروغ‌پرداز» می‌داند. برای بازیابی مرجعیت ازدست‌رفته، پیشنهاد می‌شود رسانه ملی به جای بازنمایی «زن مطلوب» گفتمان رسمی، به تنوع موقعیت‌های سوژگی زنان توجه کند و فضایی برای گفت‌وگو و انعکاس صداهای متفاوت فراهم آورد.

چهارم، تشکیل شورای سیاست‌گذاری جنسیت: برای کاهش شکاف میان هنجار و واقعیت، پیشنهاد می‌شود شورای سیاست‌گذاری جنسیت با حضور مساوی کنشگران نهادی و فعالان مدنی تشکیل شود. این شورا می‌تواند به‌عنوان فضایی برای گفت‌وگوی گفتمانی و کاهش تخاصم عمل کند.

برای پژوهش‌های آتی، مسیرهای زیر پیشنهاد می‌شود:

انجام مطالعات تطبیقی: مقایسه نظام‌مند تجربه ایران با سایر جوامع مسلمان (مانند ترکیه، مصر، پاکستان و اندونزی) می‌تواند به فهم عمیق‌تر نقش تعاملی دین و دولت در شکل‌دهی به نظم جنسیتی کمک کند (Gole, 1996; Zia, 2009).

پژوهش‌های ترکیبی (کمی - کیفی): انجام پژوهش‌های ترکیبی با داده‌های کمی برای سنجش گستره شکاف‌های مشاهده‌شده در سطح ملی، می‌تواند اعتبار یافته‌های این پژوهش را افزایش دهد.

مطالعه «زیست دوگانه» به‌عنوان یک پدیده مستقل: پدیده «زیست دوگانه» که در این پژوهش به‌عنوان یک یافته کلیدی شناسایی شد، نیازمند مطالعه عمیق‌تر با روش‌های پدیدارشناختی و روایت‌پژوهانه است.

تحلیل گفتمان چندرسانه‌ای: با توجه به نقش فزاینده شبکه‌های اجتماعی مبتنی بر تصویر (مانند اینستاگرام و تیک‌تاک) در شکل‌دهی به گفتمان غیررسمی، پژوهش‌های آتی می‌توانند به تحلیل گفتمان بصری و چندرسانه‌ای بپردازند.

این پژوهش با هدف تحلیل جامعه‌شناختی تحول نظم جنسیتی در ایران پس از انقلاب اسلامی (۱۳۵۷-۱۴۰۲) و بررسی پیامدهای اجتماعی آن برای زنان انجام شد. یافته‌ها نشان داد که نظم جنسیتی در این دوره نه یک ساختار ایستا، بلکه یک نظام پویا و چندلایه بوده است. این نظم در تعامل میان نهاد دولت، تفسیرهای دینی، ساختار خانواده و تحولات اجتماعی شکل گرفته است.

بر اساس چارچوب نظری والبی (Walby, 1990)، نظم جنسیتی ایران را می‌توان به‌عنوان نمونه‌ای از نظامی دانست که در آن «پدرسالاری دولتی» (Kandiyoti, 1991) نقش محوری در سازمان‌دهی روابط جنسیتی ایفا می‌کند. دولت از طریق قانون‌گذاری،

سیاست‌گذاری جمعیتی، نظام آموزشی و دستگاه‌های فرهنگی، چارچوبی نهادی برای تعریف نقش‌های جنسیتی ایجاد کرده است. بااین‌حال، یافته‌های تجربی نشان می‌دهد که این چارچوب نهادی همواره با تحولات اجتماعی و تغییرات در موقعیت عینی زنان در تنش بوده است. در پاسخ به پرسش‌های پژوهش، یافته‌ها نشان دادند که شکاف ساختاری میان «نظم هنجاری» و «واقعیت زیسته» زنان، مهم‌ترین پیامد این تحولات بوده است. در واکنش به این محدودیت‌های ساختاری، زنان ایرانی در بستر «چانه‌زنی پدرسالارانه» (Kandiyoti, 1988) و «سیاست‌های زیست روزمره» (Bayat, 2010)، راهبردهای متنوعی از کنشگری را توسعه داده‌اند. این راهبردها از تلاش برای اصلاح تدریجی قوانین تا اشکال غیررسمی مقاومت روزمره را در بر می‌گیرد.

در سطح نظری، این مقاله با تلفیق رویکردهای نهادی و تحلیل تجربه زیسته، نشان می‌دهد که جنسیت در ایران معاصر یکی از محورهای اصلی سازمان‌دهی قدرت و معنا در نهادهای اجتماعی است. این نظم جنسیتی در وضعیت «گذار ناتمام» قرار دارد. نه بازتولید کامل الگوی سنتی ممکن بوده و نه استقرار کامل الگویی برابرخواهانه تحقق یافته است. فهم این پویایی، مستلزم خوانشی تلفیقی از دین، سیاست و عاملیت اجتماعی است.

سخن پایانی: زنان ایران، نه «قربانیان منفعل» و نه «سوژه‌های ایدئولوژیک» یک گفتمان واحد، بلکه «کنشگرانی» هستند که با عاملیت و آگاهی خود، در میدان مبارزه گفتمانی فعالانه در حال ساختن و بازساختن معنای «زن‌بودن» در ایران معاصرند. هرگونه سیاست‌گذاری مؤثر در حوزه زنان، مستلزم «به‌رسمیت‌شناختن» این عاملیت و «گوش‌سپردن» به صداهای متکثر آنان است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Afary, J. (2009). *Sexual Politics in Modern Iran*. Cambridge University Press.
 Al-Rasheed, M. (2013). *A Most Masculine State: Gender, Politics, and Religion in Saudi Arabia*. Cambridge University Press.
 Bayat, A. (2010). *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*. Stanford University Press.

- Braun, V., & Clarke, V. (2021). *Thematic Analysis: A Practical Guide*. Sage Publications.
- British Educational Research, A. (2018). *Ethical Guidelines for Educational Research*.
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Approaches* (4th ed.). Sage Publications.
- Denzin, N. K. (1978). *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods* (2nd ed.). McGraw-Hill.
- Gole, N. (1996). *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*. University of Michigan Press.
- Hoodfar, H., & Assadpour, S. (2000). The Politics of Population Policy in the Islamic Republic of Iran. *Studies in Family Planning*, 31(1), 19-34.
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with Patriarchy. *Gender & Society*, 2(3), 274-290.
- Kandiyoti, D. (1991). Islam and Patriarchy: A Comparative Perspective. In N. R. Keddie & B. Baron (Eds.), *Women in Middle Eastern History* (pp. 23-42). Yale University Press.
- Kian-Thiebaut, A. (2005). Changes in the Legal Status of Women and the Family in Iran since 1979. *Critique Internationale*, 28(3), 91-108.
- Kian, A. (1997). Women and Politics in Post-Islamist Iran: The Gender Conscious Drive to Change. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 24(1), 75-96.
- Kvale, S., & Brinkmann, S. (2009). *InterViews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing* (2nd ed.). Sage Publications.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Sage Publications.
- Mahmood, S. (2005). *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton University Press.
- Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation* (4th ed.). Jossey-Bass.
- Mir-Hosseini, Z. (1996). Women and Politics in Post-Khomeini Iran: Divorce, Veiling and Emerging Feminist Voices. In H. Afshar (Ed.), *Women and Politics in the Third World* (pp. 142-162). Routledge.
- Moghadam, V. M. (2003). *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East* (2nd ed.). Lynne Rienner Publishers.
- Nosrat Khwarazmi, Z., Ghasempour, F., & Nosrat Khwarazmi, H. (2020). Women's Cultural Agency after the Islamic Revolution: A Discourse Analysis of Islamic Feminism's Demands in the Islamic Republic of Iran. *Social Studies and Research in Iran*, 9(4), 931-966.
- Osanloo, A. (2009). *The Politics of Women's Rights in Iran*. Princeton University Press.
- Paidar, P. (1995). *Women and the Political Process in Twentieth-Century Iran*. Cambridge University Press.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative Research and Evaluation Methods* (4th ed.). Sage Publications.
- Sanasarian, E. (1982). *The Women's Rights Movement in Iran: Mutiny, Appeasement, and Repression from 1900 to Khomeini*. Praeger.
- Scott, J. W. (1986). Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*, 91(5), 1053-1075.
- Scott, J. W. (1995). *Gender and the Politics of History* (Rev. ed.). Columbia University Press.
- Tohidi, N. (2016). Women's Rights and Feminist Movements in Iran. *Sur - International Journal on Human Rights*, 13(24), 75-89.
- Walby, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*. Blackwell.
- Zia, A. S. (2009). Faith-Based Politics, Enlightened Moderation and the Pakistani Women's Movement. *Journal of International Women's Studies*, 11(1), 225-245.